

ایران

بروین برزین

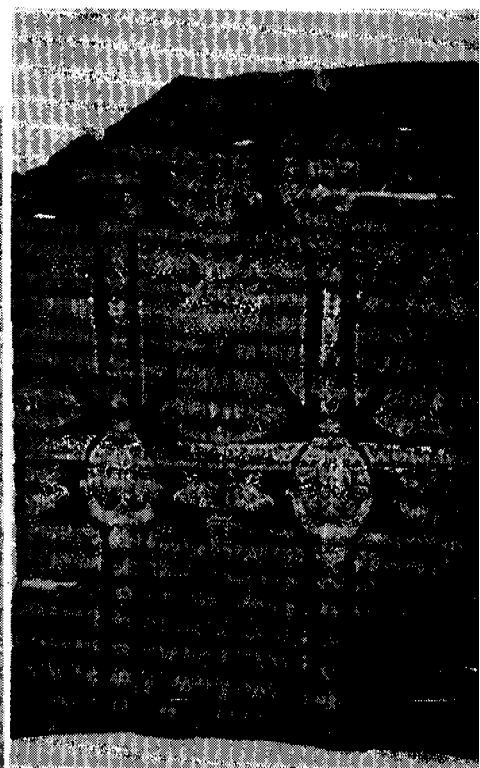
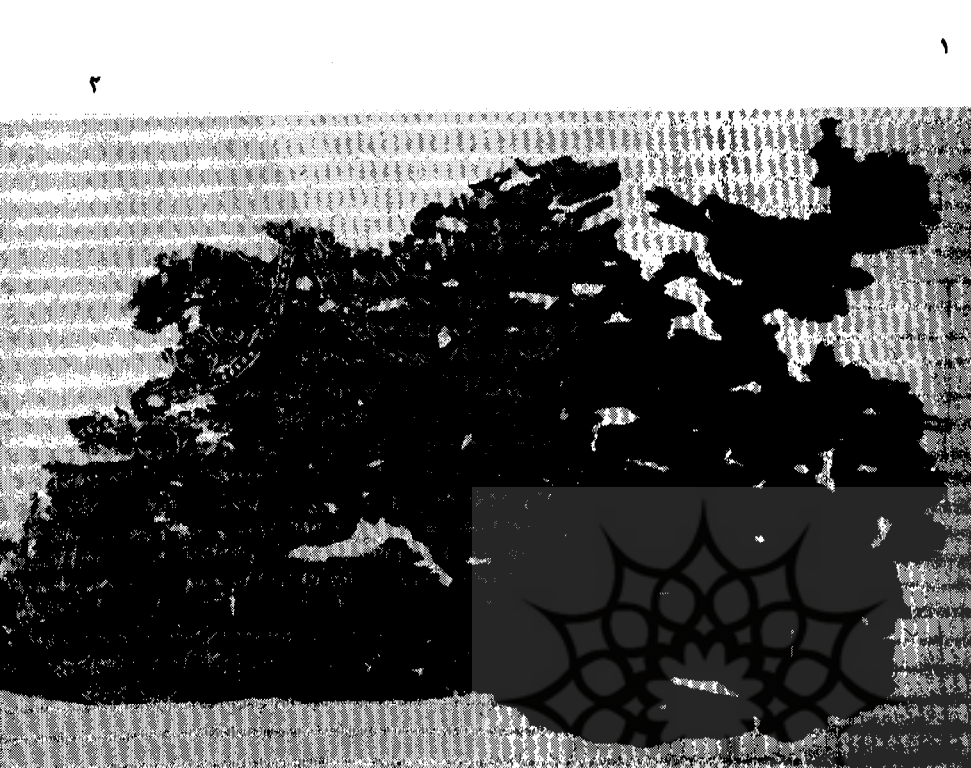
پارچه‌بافی از صناعی است که پس از ظهور اسلام در ایران اهمیت زیادی یافته است .

ابن خردادبه در کتاب «مسالك الممالك» و یاقوت حموی در کتاب «معجم البلدان» و مسعودی در کتاب «مروج الذهب» درباره پارچه‌بافی در شهرهای ایران مطالبی ذکر کرده‌اند که ثابت میکند مراکز مهمی برای بافت پارچه‌های ابریشمی در این مملکت وجود داشته که محصولات آن بخارج هم صادر میشده‌است. اصطخری درباره پارچه‌های ابریشمی بافت ایران میگوید «مخازن فرش و قماش کاخهای فاطمی‌های مصر در ضمن آثار پربها و ابریشم در سال ۲۵۳ هجری با امرالمعزالدین الله خلیفه فاطمی در شوشتر بافته شده و مشتمل بر نقشه عالم و صورت اقالیم و کوهها و دریاها و شهرها و رودهای آن بود»^۱ بنا بر این شوشتر را بایستی در زمره مراکز تهیه پارچه دانست . متأسفانه از قرون اولیه نمونه‌هایی در دست نیست تنها قطعات باقیمانده متعلق بدوران فرمانروائی آل بویه است که با کمال دقت بافته شده و از نظر نقش و رنگ بسیار جالب توجه است . در بعضی از این قطعات اشکال هندسی ، خط کوفی یا حاشیه‌هایی از تصاویر حیوانات و دوایری که در آنها پرندگان و حیوانات گرد درخت زندگی قرار دارند میبینیم . مرکز بافت این پارچه‌ها را بشهری نسبت میدهند . بنا بر این ملاحظه میشود که شهری در یک دوره از نظر کارگاههای بافندگی (آل بویه) و در دوره دیگر (سلجوقیان) از نظر صنعت سفال سازی در دنیای اسلام شهرت عظیمی کسب نموده است . این شهر از شهرهای بسیار قدیمی ایران میباشد چنانکه در کتیبه داریوش در بیستون نیز نام آن دیده میشود . در دوران اسلام نیز این شهر اعتبار و اهمیت خود را حفظ نموده بطوریکه در شرق اسلامی بعد از بغداد شهری به آبادانی آن وجود نداشته است . اصطخری در کتاب «مسالك الممالك» درباره ری چنین مینویسد: «بزرگترین شهری است بر حدود مشرق و دروازه‌های

۱ - صفحه ۴۱۷ خطوط مقریزی - صفحه ۲۵۷ کتاب الفاطمیون

فی مصر تألیف دکتر حسن ابراهیم .

واز قرن چهارم هجری جدیدترینست و با احتمال نزدیک یقین از آثار دوران آل بویه است» .

از دوران آل بویه از شهر ری و بقعه بی بی شهربانو و کوههای تقارخانه پارچه های نفیسی بدست آمده است که از آثار صنعتی و ذیقیمت ایران به شمار میرود . متأسفانه قسمت اعظم این پارچهها از کشور خارج شده و اینک بعضی از آنها زینت بخش موزه های اروپا و امریکا و برخی دیگر نیز متعلق بصاحبان مجموعه های خصوصی میباشد . اغلب پارچه های باقیمانده از این دوران یا روپوش تابوت و قبر و یا کفن میباشد . معذالك نمیتوان ادعا کرد که در آن دوران تنها بیافت پارچه هایی بدین منظور فقط اکثفا میشده است چنانکه در کتاب «روضه الصفا» ضمن شرح حال فخرالدوله دیلمی از جامه های دوخته و پارچه های نفیسی ذکری بمیان رفته است .

از دوران آل بویه که از تاریخ ۳۲۰ تا ۴۴۷ در ایران فرمانروائی مینموده اند آثار هنری و صنعتی زیادی برجای مانده است تنها یادگار باقیمانده از این دوران چند قطعه

معروف دارد . بازارها و محله های معروف درری هست و کاروانسراها و بازار گنیهای بسیار در آنجا باشد . «در شازستان وی مسجد آدینه و گرد برگرد شازستان دیوار است و همچنین گوید «و اما ری که بر حدود ولایت دیلمان است هم از جبال بود و هم از خراسان و گذشته از بغداد هیچ شهری در مشرق بزرگتر و آبادانی تر از ری نیست مگر نیشابور» .

ری در دوران فرمانروائی آل بویه یکی از شهرهای آباد ایران بشمار میرفته و دارای محله های معتبر، دروازه های مهم ، مدارس متعدد ، بازارهای مشهور و بناهای معروف بود که نامشان در کتابها باقیمانده است . از جمله بناهای مقدس و مهم شهری مقبره بی بی شهربانو است که زیارتگاه مسلمین میباشد . آقای محمد تقی مصطفوی مدیر کل اسبق موزه ایران باستان که مطالعات مفصل و جالبی درباره بناهای تاریخی شهر تهران و حومه دارند ضمن مقاله مفصلی در گزارشهای باستان شناسی مجلد سوم در مورد قدمت این بنا اظهار میکنند که «این بنای تاریخی مربوط بدوران آبادی شهر ری بوده

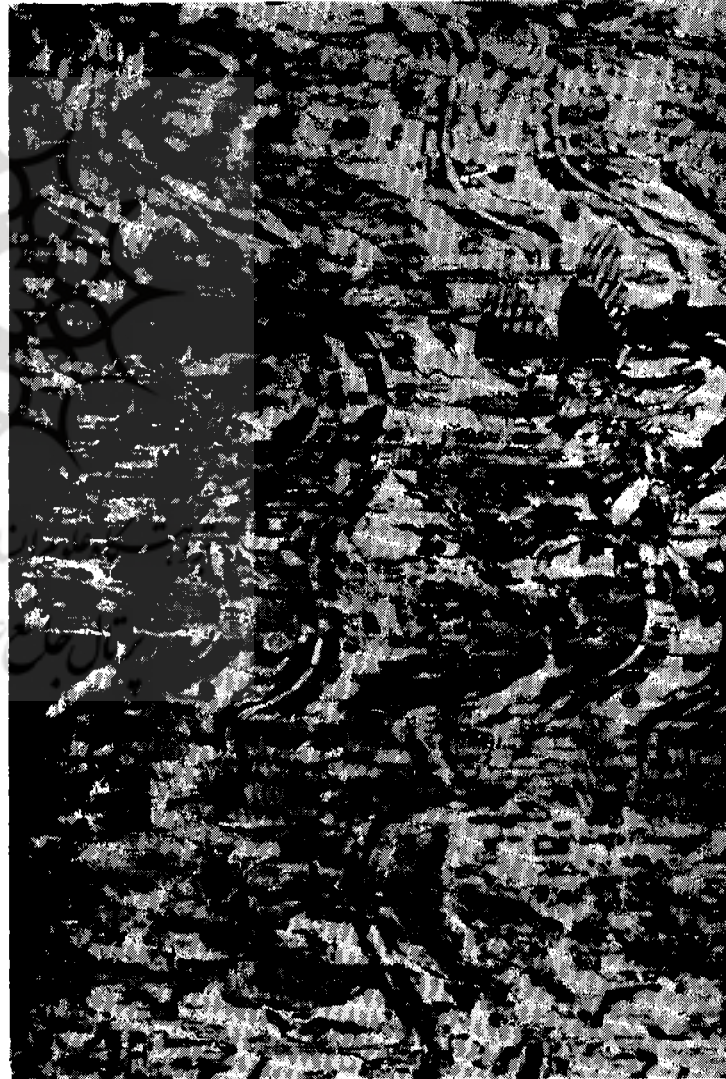
پارچه ابریشمی است که خوشبختانه بر روی بعضی از قطعات آن تاریخ بافت ذکر شده و در حقیقت این پارچه‌ها اسناد ذیقیمت هنراین دوره مهم از تاریخ ایران بشمار میروند .

یکی از بهترین نمونه انواع این پارچه‌ها قطعه‌ایست متعلق بموزه ایران باستان که در سال ۱۳۳۷ خریداری شده بطول ۴۳ و بعرض ۳۵ سانتیمتر که قسمتی از یک قطعه پارچه بزرگتر است . و چنین برمیآید که صاحب اولیه برای اینکه از فروش این پارچه بتواند استفاده بیشتری بنماید آنرا به قطعات کوچک‌تر تقسیم نموده است (بعضی از قطعات دیگر چنانکه یادآوری شد یا در موزه‌های خارج نگهداری میشود و بامتعلق

به صاحبان مجموعه‌های خصوصی است) .
نقش اصلی در این قطعه پارچه عبارت از عقابهای بزرگ دوسر است برنگ قهوه‌ای روشن روی زمینه نخودی با بالهای گشوده مردی را باخود به هوا میبرند . در حاشیه‌بال آنها عبارت «من کبره همه کثره قیمة» بخط کوفی نقش گردیده است . این پرندگان توسط نقوش شبیه درخت سرو از یکدیگر جدا شده‌اند بالای سر پرندگان نوارهایی دیده میشود که با عبارت «من طاب اصله ذکی فعله» تزئین یافته‌است (شکل ۱) .
با اینکه برای آرایش این قطعه پارچه هنرمند سعی نموده نوشته کوفی را که یک طرح متداول در دوران اسلامی

۳- پارچه ابریشمی زربفت با نقش سیمرغ و اژدها - قرن نهم هجری .
۴- زری زمینه سورمه‌ای با نقش ترنج و انسان - دوران صفویه .

۳

۴

۵- زری با نقش انسان - دوران صفویه . ۶- زری زمینه سورمه‌ای با نقش انسان - دوران صفویه .

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

است ولی آغاز پیشرفتی برای آینده است . موضوع‌هایی که برای طرح‌ها انتخاب شده‌اند عبارتند از :
خطوط مارپیچی و اسلیمی و همچنین پرندگان و حیواناتی که دارای جنبه واقعی زندگی نیستند فقط بصورت طرح بر روی این پارچه‌ها جلوه‌گری مینماید .

از انواع آن قطعه پارچه ابریشمی بطول ۴۲ و بعرض ۲۰ سانتیمتر است که نقش آن از دوردیف دوایر منظم تشکیل یافته است ، قسمت اعظم دوایر ناقص و نقش اصلی داخل این

است بکاربرد ولی بطوریکه ملاحظه میشود طرح‌های دیگری که بر آن منقوش است کاملاً از دورانه‌های قبل اقتباس گردیده است و هنرمند کوشش داشته با رعایت دستورات مذهب بموجوداتی که نقش میکند جنبه تزئینی بخشد .

سلجوقی

از پارچه های دوران سلجوقی نمونه‌های کمی در دست میباشد که همه آنها هم از نظر تاریخی و هم از جنبه هنری بسیار قابل ملاحظه‌اند . نقوش آنها گرچه اقتباس از طرح‌های ساسانی

دوایر دو شیر بالدار نشسته در دوطرف درختی شبیه نخل میباشد. این درخت درون گلدانی قرار گرفته که در دوطرف گلدان نقش نیمرخ دوانسان خیالی طرح گردیده است (شاید اینها فرشتگانی باشند جهت حراست این درخت) صورت شیرهای منقوش بر روی این قطعه پارچه شباهت زیادی بشیرهایی دارد که بر روی ظروف مفرغی این دوران دیده میشوند. اطراف این نقش را دوایر کوچکتری احاطه کرده و داخل هر کدام با نقوش ستاره - طاوس - شیر بالدار - گاو وحشی - بزکوهی و همچنین حیوانی شاخدار تزئین یافته‌اند. در حد فاصل دوایر نقشی شبیه ستاره دیده میشود که در چهار طرف به چهار گل منتهی میگردد (شکل ۲).

منسوجات دوره مغول و تیموری

از این دوران متأسفانه نمونه‌های بسیار کمی بیادگار مانده است. تزئین منسوجات متعلق بقرن نهم هجری عموماً بسبک چینی است که توجه به صفحات مینیاتور باقیمانده از این دوران این مطلب را بخوبی روشن میسازد. نقوشی که بر روی لباسها در صفحات مینیاتورها مشاهده میگردند شامل نقش اژدها ویا گل‌های شقایق و نیلوفر آبی است.

قطعه پارچه نفیسی متعلق بموزه ایران باستان نمونه پارچه ابریشمی زربفت باقیمانده از قرن نهم هجری است که نقش آن عبارت از جنگ سیمرغ و اژدهاست. اژدها طرحی است که در چین معمول و مرسوم بوده و ایرانیان آن هنر را از چین اقتباس نموده‌اند ولی سیمرغ از نقوش متداول و معمول دوران ساسانیان است که در اوستا نیز از آن نام برده شده است. در شاهنامه داستان سیمرغ که در بالای کوه البرز زال را تربیت کرد و بوی تعلیم داد که چگونه پسرش رستم میتواند با سفندیار روئین تن غلبه کند مشهور است. فردوسی در مورد سیمرغ و آشیانه‌اش اینطور سروده است:

یکی کوه بد نامش البرز کوه

بخورشید نزدیک و دور از گروه

بدانجای سیمرغ را لانه بود

که آن خانه از خلق بیگانه بود

نقش سیمرغ بعنوان یک طرح بر روی پارچه‌های ابریشمی متعلق بدوران آل بویه هم دیده شده است. بنابراین هنرمندان این دوران ضمن اقتباس طرح‌های جدید از هنر چین سعی نموده‌اند آن‌ها را با طرح‌های معمول در ایران نیز تلفیق نمایند (شکل ۳).

منسوجات دوره صفویه

دوران صفوی را از نظر صنعت پارچه‌بافی بایستی عصر طلائی نامید چه پادشاهان این سلسله باتشویق هنرمندان و ایجاد مراکز مهمی جهت پرورش و تربیت آنان در یزد، کاشان و اصفهان در تکامل این فن عامل بسیار مؤثری بشمار میروند.

پارچه‌های این عصر که از ابریشم و گاه با تار و پودی از زر و سیم و یا مخمل‌های رنگارنگی که بافته شده‌اند از نظر رنگ و طرح شهرت جهانی یافته‌اند. در بافت آنها منتهای دقت و سلیقه و حوصله بکار رفته و بسیاری از طرح‌های پارچه‌های ابریشمی خصوصاً تصاویری که جهت منقوش ساختن پرده‌ها انتخاب گردیده شباهت زیادی با هنر مینیاتورسازی دارند. قطعات زیبایی از پارچه‌های این عصر اینک زینت بخش موزه‌های امریکا و اروپا است. در موزه متروپولیتن دو قطعه پارچه ابریشمی تاریخ‌دار از زمان شاه عباس کبیر موجود است که بر روی آنها نام بافنده «حسن و تاریخ ۱۰۰۸ هجری» ذکر شده است. علاوه بر حسن نام نساجان و بافندگان چون غیاث عبیدالله، ابن محمد، معزالدین، ابن غیاث و سیفی‌عباسی روی پارچه‌های مختلفی که از صفویه بیادگار مانده مشاهده گردیده است.

پارچه‌های عصر صفوی را از نظر طرح میتوان چنین طبقه‌بندی نمود:

تصویر انسان

از طرح‌های مشهور و متداول این دوران تصویر انسان است که غالباً برای تزئین پرده‌ها از آن استفاده میشده است. گاه هنرمند فقط نقش یک نفر را برای تزئین انتخاب نموده و زمانی با مجالس بزم و شکار پارچه‌ها را منقوش ساخته است. لباسهای غالب این اشخاص از انواع لباسهای فاخر و قیمتی مخصوص درباریان و یا اشراف و شاهزادگان است.

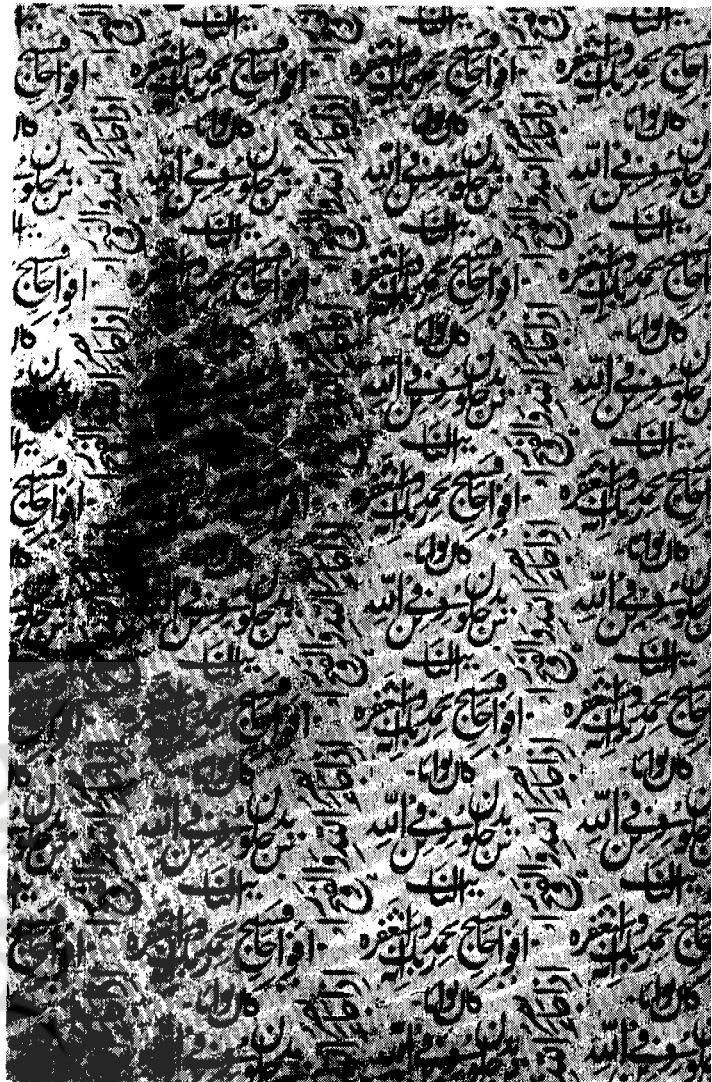
یکی از نمونه‌های زیبای صورت‌دار قطعه زری زمینه سورمه‌ایست که با ترنج‌های لب کنگره‌ای آرایش یافته است، داخل هر ترنج نقش دو نفر دیده میشود که یکی از آن‌ها در کنار درخت سروی نشسته و مشغول نواختن آلت موسیقی (شبیه سه‌تار) و دیگری در حال رقص است (شکل ۴).

نمونه دیگر قطعه‌ای است با نقش انسان باندازه‌های بزرگتر که هر کدام در یک دست صراحی و در دست دیگر جامی دارند و بین هر دو انسان شاخه درختی دیده میشود که بر روی آن پرنده‌ای قرار گرفته است (شکل ۵).

نمونه سوم یک قطعه زری زمینه طلائی از ابریشم برنگ سورمه‌ای است که نقش جوانی را با لباس فاخر در باغی کنار جوی آب نشان میدهد که پشت به درختی ایستاده و در یک دست صراحی و در دست دیگر جامی دارد. برای تجسم جوی آب چند ماهی و مرغابی در آب نمایانده شده است (شکل ۶).

زری نوشته‌دار

تزئین و آرایش زری و پارچه‌های ابریشمی با نوشته بخط نسخ و نستعلیق یکی دیگر از روشهایی است که در دوران صفویه متداول گردیده است. غالباً این طرح را یا برای روپوش قبور و یا جهت پرده‌هایی که در مقبره‌ها و یا اماکن

۷- زری نوشته‌دار - دوران صفویه اصفهان . ۸ - زری سجاده‌ای - دوران صفویه اصفهان .

فردوسی و نظامی بصورت طرحهائی در پارچه‌های این دوران مورد استفاده قرار می‌گرفت که این نقش‌ها قابل مقایسه با مینیاتورهای همزمان خود میباشد . متأسفانه از این نوع پارچه نمونه‌ای در موزه ایران باستان موجود نیست ولی در یکی از موزه‌های معروف نیویورک قطعه پارچه‌ای دیده میشود که روی آن منظره‌ای از داستان لیلی و مجنون نقش گردیده است. علاوه بر پارچه‌های نامبرده نمونه‌های زیادی از انواع مختلف گل‌دوزی و سوزن‌کاری از این دوران باقیمانده است . نقش این سوزن‌کاریها عبارتند از : طرح‌های هندسی - انواع گلها و همچنین اشکال انسان و حیوان .

مقدسه مورد استفاده قرار میگرفته میباشد و نمونه‌ای از آن، قطعه زری زمینه طلائی است از ابریشم قرمز و سورمه‌ای که با سوره نصر «اذا جاء نصر الله والفتح . . . الخ» بطور مکرر منقوش گردیده است (شکل ۷) .

گاه نوشته و تصویر نباتات و یا شاخ و برگهای تزیینی یکجا برای طرح بکار برده میشود است چنانکه این تلفیق را بر روی قطعه زری سجاده‌ای زربفتی که جهت روپوش قبر بافته شده است میتوان مشاهده نمود (شکل ۸) .

داستان

گاه داستان‌های رزمی و بزمی مقتبس از دوا و ابن‌شرائین چون